

זגזג של פסח

✿ עם ביאור תורי זהב ✿

לרבינו עמנואל סירירז זלה"ה מחכמי פאס
וגלוח אליו

✿ סדר מערבי ✿

והוא לקט ביאורים וחדושים
מארבעת חכמי דבותינו שבמרוקו דלא חמו:

✿ רבינו יהודה בן עטאר זלה"ה | אב"ד פאס

✿ רבינו חביב טולידאנו זלה"ה | מוחכמי מקנס

✿ רבינו שלמה אביטבול זלה"ה | אב"ד צפרו

✿ רבינו רפאל אבן צור זלה"ה | אב"ד פאס

כל אלו רואים אור לראשונה מכתבי יד בעזרת האל ית'

בתוספת דרושים לשבת הגדול והג הפסח מדבותינו המהברים זיע"א
הלכות, מנהגים ופיוטים לליל הסדר וימי הפסח

❧ ראש המכון וראש המערכת ❧
הרה"ג שניאור זלמן רווח שליט"א

❧ עודד ראשי ❧
הרב נתנאל אביטל

❧ עודד משנה ❧
הרב אביחי בן ססי

❧ מערכת ❧
הרב דביר עמר   הרב חגי רווח
הרב דוד בטר   הרב שריה יצחק

הספר יו"ל בסיוע
משרד התרבות – מינהל התרבות

כל הזכויות שמורות

המכון למצוות התלויות בארץ

ת.ד. 176 אלעד, מיקוד 4081003

טלפון: 03-9030580

פקס: 03-9030891

דוא"ל: macon1@bezeqint.net

סדר ועימוד, טריכה ושערים

עמדם יוסף קדוש

055-668-44-12

תוכן העניינים

דבר המכון 5

דבר העורך 8

תולדות רבותינו המהדרים

תולדות רבינו יהודה בן עטאר זלה"ה 11

תולדות רבינו עמנואל סרירי זלה"ה 15

תולדות רבינו חביב טולידאני זלה"ה 19

תולדות רבינו שלמה אביטבול זלה"ה 24

תולדות רבינו רפאל אבן צור זלה"ה 26

תמונות כתבי יד עתיקים 28

דינים והלכות מרבני עמנואל סרירי זלה"ה

דיני בדיקת וביעור חמץ 51

מהלכות ליל הסדר 55

דיני זמנוגי חג הפסח מרבני חביב טולידאני זלה"ה 59

סדר בדיקת חמץ 77

סדר ביעור חמץ 81

סדר קרבן פסח 84

סגולה נפלאה לאומרה בערב פסח 88

סדר מ"ב מסעות 93

סדר עירוב תבשילין 96

סדר הדלקת נרות 97

הגדה של פסח

לדבתינו שבמרוקו

סימני הסדר

- 101 ..... סימני הסדר על פי הפשט
 102 ..... סימני הסדר לדבתינו התורי זהב
 104 ..... סימני הסדר לתקון ותשובה ע"פ החזו"א אלה"ה
 105 ..... רמזים על סימני ליל הסדר לדבי רפאל אבן צור אלה"ה

- 111 ..... סדר הקערה
 114 ..... סדר הקידוש
 113 ..... הגדה של פסח עם ביאורים וחידושים
 203 ..... ברכת המזון
 235 ..... כוס של אלהו
 235 ..... תפילה מהחזו"א בתום אמירת הסדר
 236 ..... חז גדיא
 240 ..... אחד מי יודע
 247 ..... כי לו נאה
 249 ..... אדיר הוא יבנה
 251 ..... שיר השירים
 267 ..... פיוטים לחג הפסח

דרשות וחידושים

- 287 ..... דרוש לשבת הגדול למוהר"ר חביב טולידאנו אלה"ה
 303 ..... דרוש נוסף לשבת הגדול למוהר"ר חביב טולידאנו אלה"ה
 322 ..... דרוש לפסח למוהר"ר יהודה בן עטר אלה"ה

דבר המכון

שבט תשע"ח

מה נכבד הוא היום שבו אנו זוכים לקבץ לאכסניה אחת חמשה פרשנים גדולים מרבנותינו שבמערב, לתוך ספר המצוי כמעט בכל בית יהודי "הגדה של פסח", כאשר גם היא עברה גלגולים וגרסאות מרובות מדור לדור וממדינה למדינה ולעיתים אף מעיר לעיר, ועתה אמרנו להשתדל ולהוציא לאור עולם ספר נוסף מסדרת כתבי היד של רבותינו חכמי המערב בהם עוסקים בזה תלמידי חכמים חשובים מרבני וחוקרי המכון. ספר שיבליט את בהירות הבנתם, ועומק מחשבתם, בדרש ובהלכה, במנהג ובסברה, למען ידעו דורותיכם כי התורה ברוך השם לא משה מאיתנו גם בימי גלותינו במקומות הקרובים או הרחוקים, ולמדוה מתוך הדחק, וגם בהיותם נערים, וכפי שמעיד על עצמו הרב בעל "תורי זהב" שחלק מהדברים כתבם בהיותו מעט יותר מגיל בר מצוה.

תורתם של רבותינו רחבה מיני ים, והגם שחומר רב נחתם ונסתם מאיתנו, כי אבד הוא ונגזז, מכל מקום עדיין המלאכה רבה, וב"ה זכינו שבמסגרת המכון קיים צוות מסור של רבנים חוקרים האחראים על כתבי היד, ונחלקים לשלשה מחלקות, החלק האחד הוא בתורת זרעים, שהם החלק בעיקר כתבי רבותינו על המשניות סדר זרעים. החלק האחר הוא בספרי המשפטים שהם תורת אבן העזר וחושן משפט שנידונו בבתי הדין השונים במרוקו. והשלישי הם שאר הכתבים בשאר התחומים, וכגון הלכות שחיטה וטריפות, פירושים וביאורים על התנ"ך, ההגדה של פסח ועוד.

את מלאכת אסיפת כתבי היד, לעיתים זכינו בה מן ההפקר, ולעיתים מירושה שבאה לנו מאבותינו, ולעיתים נאלצנו להתמודד קשות כדי לזכות בכתבי יד או אפילו בצילומים של הכתבים. לעיתים בהיותנו בארצות נכר, הוקצבו לנו לעיון כמה רגעים בלבד, ועמדנו במקומינו וצילמנו ספרים שלמים בזמן קצר כדי להציל את הכתבים הללו מרדת לתהום הנשייה. חלק האחר מכתבי היד הם אותם שנמצאים בספריות מסודרות, וזמינים לכל דיכפין, אלא שרובא דאינשי לא בקיאים בדרכי ההגעה לכתבים

הגדה של פסח לרבותינו שבמרוקו

אלו ולמוצאם בין אלפי הכתבים המפוזרים באותה ספרייה. וב"ה זכינו שהצטרף לשורות מחלקת כתבי היד של המכון אברך בר אוריין רבי **נתנאל אביטל** שליט"א הבקי בכתבי יד של רבותינו, והאיר עינינו בגילוי מציאותם של כמה מהם, ועל חלקם כבר טורחים רבני המכון זה מכבר, ועתה עלה בדעתו שנוציא לאור עולם הגדה של פסח עם פירוש מכמה מחכמינו ורבותינו שבמערב. והן אמת שיש כתבים וביאורים רבים המפוזרים בספריות השונות ובידי אנשים פרטיים, אולם כ-5 מהם היו ממש תחת ידו, והגם שהזמן היה קצר מאד מהמחשבה לביצוע, רתמנו את כל חוקרי המכון לעבודה זו, וב"ה זכינו ועלה בידנו, לסיים את המלאכה הזו מלאכת הקודש. והגם כי יודע אנכי שהחלק שבמסתרים עדיין גדול ורחב עשרות מונים ממה שנמצא לפנינו בהגדה זו, אולם עוד חזון למועד, ולא עלינו המלאכה לגמור.

כבר בעבר לקראת חג הפסח תש"ע המכון הוציא לאור מהדורה מצומצמת וקצרה, של הגדה של פסח הכוללת בתוכה את הלכות חודש ניסן מהספר "ימים ימימה" למו"ר הראש"ל ורבה של ירושלים הגאון רבי **שלמה משה עמאר** שליט"א, ובשנת תשע"א הוצאנו את "הכרך השלם" מהדורה מורחבת עם היקף גדול יותר של הלכות ומנהגי חודש ניסן, שעברו את הגהתו המדוקדקת של מו"ר הראש"ל שליט"א, ואת ההגדה של פסח, הגהנו מחדש מריש עד גמירא, כאשר הוספנו דברים ומנהגים ייחודיים שנהגו אבותינו מדורי דורות, ונעלמו מן ההגדות שנדפסו בשנים האחרונות, כגון המנהג לסובב את קערת הסדר מעל ראשי המסובים קודם אמירת "הא לחמא עניא", מנהג אמירת תיאור קריעת הים בערבית קודם "יחץ", מנהג תרגום לערבית של הפיוט "חד גדיא", ועוד כהנה וכהנה. עוד הגהנו וניקדנו את ההגדה והתוספות, כפי שיראה המעיין שם. והנה גם בהגדה זו הנמצאת לפניכם, הגם שרבינו הגר"ע סירירו זצ"ל בעל התורי זהב, כתב בכת"ק את ההגדה מלבד את הביאורים, ועל כן כל אשר הוא כתב כתבנו גם אנו כאן, אלא שסו"ס לעיתים הנוסח המצוי בפי אבותינו ורבותינו וכן הרגיל על לשונינו הוא שונה, ועל כן לעיתים נתנו בסוגריים, נוסח מסויים, או מפני שהוא תוספת או מפני שיש לגורעו, והכל כפי שבואר כל אחד במקומו.

בסיום ההגדה, הבאנו את הפיוטים הקשורים לפסח, אותם שעברו מדורות, ואותם שהיו גם נוהגים לתרגמם לערבית, הבאנום לאחר שתרגמנו וניקדנו. וכמו כן הבאנו

הגדה של פסח לדבותינו שבמרוקן

קובץ פיוטים הקשורים לפסח, או קריעת ים סוף או עשר המכות וכמובא בספרים הקדמונים, וכל זה כדי שיכול היושב בליל הסדר למצוא את מבוקשו מתחילה ועד סוף בתוך ההגדה ולא יצטרך לקבץ ספרים נוספים על ידו.

יעמדו על הברכה, כל העוזרים וכל המסייעים להוצאת הגדה מפוארת זו, באופן שלם ומושלם, דבר נאה ומתקבל, ובראשם ידידנו היקרים, העורך הראשי הרב **נתנאל אביטל שליט"א** שעמל רבות בכדי להוציא לאור את תורתם של רבותינו לאור עולם. ועל ידו השני' העורך משנה, ידידי הרב **אביחי בן ססי שליט"א**, שלא חת על זמנו ועל כספו, יום וליל לא ישבות עד אשר יוציא מתחת ידו דבר נאה ומתוקן. ועמם הרבנים החוקרים שכולם כאחד סייעו לעבודתם של העורכים.

תודה מיוחדת לעוסקים בחלק הטכני של הוצאת ספר זה, חברת ההפקות והגרפיקה ובראשם ידידנו היקר הרב **עמירם יוסף קדוש שליט"א**, שנרתם למשימה ובזמן קצר עשה מאמץ לסיים ולברך על המוגמר באופן שתעמוד התורה בתפארתה כיאה וכיאות. ועמם כל המסייעים והעוזרים, עליהם תבוא ברכת טוב ויבורכו בברכות לעד. ונזכה כולנו בקרוב ממש לאכול מן הזבחים ומן הפסחים בבית מקדשנו, בירושלים עיר קדשנו, אמן.

בברכת פסח כשר ושמח
שניאור ז. רווח

דבר העורך

שוש נשיש בה' תגל נפשנו בישועתו, שזכינו במסגרת המחלקה התורנית שע"י "המכון למצוות התלויות בארץ" להעלות זה מכבר על מזבח הדפוס דברי חכמים וחיידותם, ולדובב שפתותיהם של גאוני עולם מצוקי ארץ המעניקים חמה בקומתם, שמצודת רעיונם פרושה בכל מכמני ופרדסי התורה, הם חכמי המערב הקדמונים, ולולי הם ואבדנו בצוק העיתים.

והן עתה נקבצו ובאו פירושיהם של חמשה חכמים וגדולים, קברניטי העם בדורם ומאירים לכלל הדורות בתורתם – לפונדק אחד ולכרך אחד, שהיו עד עתה טמונים וספונים בכתבי יד עתיקים, בליים ונרקבים, שכבר נתנו בהם העש והסס שיניהם, ולא ראו אור שמש הדפוס מימיהם, והשתא נתקיים בהם סוף המקרא שפתחנו בו, כחתן יכהן פאר וככלה תעדה כליה, שכליהם, הם דברי תורתם, יוצאים לבושים ועטויים ברוב פאר והדר וככלה כלולה, בהגדה של פסח מפוארת ומאירת עיניים, מעשה ידי אמן נטע נעמן.

והיות וכתבי חכמי המערב, אף אחר שכידוע נאבדו ונסחפו במקרי הזמן רובם ככולם, עדיין הנה הנם לאלפים ולמאות, וגם בענייני יציאת מצרים והגדה של פסח רבו החיבורים, וכאחיהם היהודים בכל ארצות פזוריהם לא זו חכמי המערב מחבב נוסח ההגדה ולדרוש בה תילי תילים, על כל פנים בחרנו להביא לדפוס חכמים אלו על פי מה שראינו כיוונה אותנו אליהם יד ההשגחה העליונה, וכגון הספר היקר תורי זהב ששמנו עינינו עליו להוציאו רק סמוך ונראה להכנת הספר לדפוס, ובס"ד זכינו לגומרו בזמן הקצוב.

בתולדותיהם של צדיקים, הלא הם תורתם וחיבוריהם, מצוות ומע"ט שקיימו, לא הרחבנו היריעה כל הצורך, מחמת קוצר הזמן וגודל המלאכה, ועוד חזון למועד בעז"ה, ואם לא במסגרת ההגדה, אי"ה במסגרת חיבוריהם היקרים האחרים.

לפנינו בהגדה זו, מפרי רעיונם של חמשה מכבירי הרוח ביהדות המערב, הלא הם: רבינו יהודה בן עטאר אב"ד פאס, מגדולי יהדות מרוקו בכל הזמנים, ומכונה הריב"ע.

הגדה של פסח לדבותינו שבמרוקן

רבינו עמנואל סירירו זלה"ה, מחכמי ומשוררי פאס. שם חיבורו על ההגדה: תורי זהב. רבינו שלמה אביטבול אב"ד בצפרו, ואביו של הגאון הנודע רבי עמור אביטבול זלה"ה. רבינו חביב טולידאנו ב"ר יוסף זלה"ה, מחה"ס טוב טעם בהלכה ואגדה כת"י, ומעגלי צדק על הש"ס. חידושי וחידושי הריב"ע נלקחו מתוך דרושים שכתבו לשבת הגדול. רבינו רפאל אבן-צור אב"ד פאס, דור שישי להיעב"ץ, רבינו יעקב אבן צור זלה"ה. כמעט כל החכמים הללו, ששמם גדול ונישא בפי יהודי מרוקו תדיר, לא זכו עד עתה שיתפרסמו בעולם מיליהן כלל.

החיבור היחיד מבין החמשה, שניתן לו שם מיוחד, והוא הולך ומקיף ההגדה מתחילתה לסופה, וכולל גם דיני והלכות הבדיקה והביעור, דיני הסדר וביאורו, דיני ברכת המזון וביאורה, ביאור ההלל ועוד, הוא תורי זהב לרבינו עמנואל סירירו, שקיצר במיוחד לבעלי הבתים את סדר האבודרהם עם תוספות משלו, בכדי להקל עליהם להבין את פשט דברי המגיד.

בנוסח ההגדה וקטעי התפילה, ברכת המזון ועוד, מחד, השתדלנו להיצמד לנוסח המקובל אצל בני המערב גם כיום, ומאידך, כשישנם תוספות ומגרעות של רבינו בנוסח, על פי הנהוג באותו הזמן [טרם צאת סידורי ליוורנו הידועים והתפשטותם בעולם], ראינו חובה לציין בפני הקורא. לעיתים שולבו בפנים הטקסט בציון מקורם, ולעיתים בהערה, ויש ללמוד מהם הרבה על הנוסח הרווח בזמנו. בד"כ ערכנו השוואה בינו לסידור "בית מנוחה", לר' יהודה אשכנזי, הנד' בליוורנו.

לא אכלא שפתי להודות ולשבח בראשונה לצור עולמים על רוב חסדו שהשכיל בידינו להירתם למלאכה חשובה זו לפרסם דברי רבותינו נ"ע בדפוס לכלל ישראל, יה"ר שיעתירו בעדנו ובעד עמו ישראל בעלמא דקשוט שיאמר די לצרותינו ויבנה לנו בית הבחירה בהר קדשו.

ומזמור לתודה אודה לשליחיו הנאמנים, צוות הרבנים חוקרי המכון העוסקים בתורתן של קדמונים בכלל ושל רבותינו חכמי המערב בפרט, על תורת זרעים, המשפט והדינים, ועוד, ועל צבאם הרה"ג שניאור זלמן רווח שליט"א ראש המכון, אשר זכינו שהאציל רוח מבינתו עלינו, ומייעץ לנו בכל התחומים, ולא חוסך בממון וטירחה וכל זה להרבות יושבי אהלות בתורת זרעים ובתורת רבותינו, והכל בעין טובה, ישלם ה' פועלו ותהי משכורתו כפולה ומכופלת מן השמים.

הגדה של פסח

לרבותינו שבמרוקו

ועמם נשגר ברכות מאלופות למכון לתצלומי כתבי יד שבספרייה הלאומית בירושלים, על העמדת צילומי כתבי היד, ישלם ה' פעלם ותהא משכורתם שלימה מאת ה'.

ישא ברכה מאת ה' ידידנו רב הפעלים הרה"ג אביחי בן ססי שליט"א, שהגיה בחכמה ובמקצועיות רבה את תוכן ההגדה, ולא חשך ממנה את שבט ביקורתו ע"מ להגדיל תורה ולהאדירה.

ואסיים בברכת תודה לספריית בית המדרש לרבנים ניו יורק, שרוב כתבי היד הנדפסים כאן משלהם הם, על כך שהעמידו את כתבי היד לצפייה, צילום ופרסום לכל דורש ומבקש, והכל ביד פתוחה וברוח נדיבה, זכות רבותינו תגן בעדם.

ביקרא דאורייתא

נתנאל בלאמו"ר שלום אביטל

תולדות רבותינו המחברים

נתנאל אביטל

תולדות רבינו יהודה בן עטאר זל"ה

רבינו יהודה אבן עטר ב"ר יעקב, נולד באלול התט"ו ונפטר ביום י"ט סיון התצ"ג. למד תורה לפני ר' מנחם סירידו. הוא נחשב לגדול החכמים בדורו וכל רבני הדור נכנעו לפניו. עוד בעודו בחיים התקבלו דבריו ופסקיו כהלכה למשה מסיני. לא העזו לחלוק על דבריו ובמקרים המועטים שחלקו, עשו זאת תוך הכנעה גדולה. אף ר' יעקב אבן צור, שהיה תלמיד חבר לרבינו, משיג עליו ביראה "אחר נשיקת ידיו גלילי זהב לא זכיתי להבין את דבריו..."

סמכותו הגדולה נאצלה עליו מגדולתו בתורה, אופיו הטוב וממידותיו הנעלות. הוא עצמו ברח מן הגדולה, והיה מוכן לעזור לכל אחד בשעת הצורך. הקדיש מירב זמנו לצורכי הקהל, שלא על מנת לקבל פרס. עבודתו ברבנות היתה בחינם, ולפרנסתו עסק בצורפות. הקדיש הרבה מזמנו בהרבצת תורה ברבים ואף זכה לגדל דור שלם של ת"ח, אשר הם הכירו את גדולתו ודאגו לרומם ולשמור על כבודו. וכאשר קרה שר' יעקב אבן מלכה פגע בכבוד רבם, נקטו נגדו בצעדים חריפים עד כדי הרחקתו מהרבנות בעיר ומהעיר עצמה. ר' יהודה נערץ על ידי כל תושבי העיר, בחגים היו כל מתפללי בתי הכנסת בעיר נגשים אחרי התפילה לנשק את ידיו ולקבל את ברכתו, למרות הטורח הגדול שהיה לו בזה, קבל את כולם בסבר פנים יפות כשהוא מעטר כל אחד בברכותיו הלבביות.

משנת התס"ד התמנה לאב"ד ומתקופת כהונתו הגיעו לידינו הרבה תקנות שתיקן, בתקנותיו בולטת דאגתו לכל שכבות האוכלוסיה - עשירים, עניים, ת"ח ומשרתים בקודש. מכל קצוות מארוקו פנו אליו בשאלות וראו בו הסמכות העליונה שאין לערער אחריה. בשנת התס"א כאשר הטיל המלך סמאעיל גזירת מאה כיכר מס על היהודים במארוקו כששליש מהסכום הוטל על יהודי פאס, נאלץ רבי יהודה כמו רוב היהודים אז, לעבור למכנאס.

הגדה של פסח לדורותינו שבמרוקו

במכנאס התקבל בכבוד גדול על ידי חכמי העיר ואף ישב אתם בבית הדין לדון ולהורות. בשנת התס"ד חזר לפאס. יצירותיו בהלכה הן רבות אך מפוזרות בין ספרי השאלות ותשובות של חכמי התקופה, בדפוס ובכתבי יד. לא הגיע לידינו קובץ שלם מתשובותיו, אם כי קובץ כזה היה קיים. תשובותיו מצטיינות בבהירותם ובקיצורם. כתב ידו היה נאה להפליא. לבד ממאות התשובות ששלח לשואליו, חיבר: "פירוש למדרש רבה" כת"י. "מנחת יהודה" - דרושים על התורה שעשה אותו לשם אימון ותרגול תלמידיו להופיע בפני הציבור. ספרו זה חיברו בשתי מהדורות, מהדורה ראשון נדפסה במכנאס התש"ז ומהדורה ב' עודנה בכתובים. "שיר ומכתם" דיני שחיטה וטריפות בשיר שנדפסו בוארשא התרל"ט. חידושים לש"ס כת"י. עוד כמה דרושים ממנו ונושאים הלכתיים נעתקו בספרים אחרים בשמו דוגמת "מראה עינים" לר' אליעזר בהלול, "זבחים שלמים" לר' אברהם אנקאווא ועוד.

כיהן בדיינות עם הרבנים וידאל הצרפתי, יעקב אבן צור, יעקב אבן מלכא, שלום אדריי וסעדיה אפלאלו, ועוד. לאחר פטירתו עצמותיו מאז ומתמיד כמקום תפילה לכל מור נפש, והרבה נסים מספרים עליו. מי שמתחייב חרם לחבירו בבית הדין הוא מתחייב לקבל עליו החרם לפני קבר ר' יהודה מצאצאיו ידוע לנו בנו ר' עובד¹.

בהגדה זו, זכינו לפרסם דרוש לשבת הגדול מרבינו שלא נתפרסם מעולם, ולקחת ממנו חידושים על סדר ההגדה. דרוש זה נמצא בין בתרי ספרו של ר' יעקב בן לילתי, קהלת יעקב - כת"י, וייתכן שאף הוא המעתיק של הדרוש². תחילה ייחסנו את החידושים לרבי יעקב לילתי, אך קודם ההדפסה מצאנו בס"ד חלקים מהדרוש שנדפסו ב"מנחת יהודה" לריב"ע, מהדורא תניינא, מאת ר' משה עמאר, ועל פי זה קבענו את מקורם.

והואיל ונתגלגלה הזכות לפרסום תורתו של ריב"ע, ע"י החכם רבי יעקב הנ"ל, שחי ופעל כחמישים שנה אחר פטירתו של הריב"ע, מחובתנו להציג כאן לראשונה, מעט מתולדותיו הידועים לנו, בעיקר דרך ספרו קהלת יעקב.

1. תולדות מוהריב"ע המתפרסמים כאן, נלקחו מילה במילה מהספר פאס וחכמיה, לר' דוד עובדיה. עוד אודותיו, ראה בשו"ת למוהריב"ע, הנדפס ע"י מכון ירושלים.

2. אמנם סוג הכתיבה שונה מכתובת הספר קהלת יעקב עצמו, אך ייתכן שכתבם בזמנים שונים וכדו'.

רבינו יעקב בן לילתי

רבינו יעקב למשפחת ׳ לילתי נולד לאביו רצ״ו המו״ן ירא אלקים וסר מרע כה״ר יוסף בן יעקב³ בעיר תאזא באזור שנת התק״ל.

העיר תאזא סמוכה לעיר פאס בירת המערב. פאס תרמה לה חלק מקרבניטיה, גם ילידי העיר ששימשו בה ברבנות היו תלמידים בבית מדרשם של גדולי פאס, דוגמת מוהריב״ע, יעב״ץ, רבי אליהו הצרפתי ועוד.

מרבני תאזא הנודעים לנו: ר׳ יעקב בן עטאר בן אחיו של מוהריב״ע ששימש ברבנות העיר. מוה״ר יצחק בן עולו שהיה בימי מוה״ר אליהו הצרפתי. כה״ר ישראל אביטבול חי סביבות תקל״ב. רבני משפחת גיגי - כה״ר נפתלי, ר׳ מנחם גיגי הא׳ חי סביבות תקכ״א, נכדו ר׳ מנחם הב׳, ר׳ משה גיגי חי סביבות ת״ר, ר׳ יהושפט גיגי. רבי שמואל אוחיון הא׳ סוף שנות הת׳, רבי שמואל אוחיון הב׳, בשנות הת״ק.

ר׳ יעקב למד תורתו בעיר פאס לפני רבו המובהק המקובל האלהי כמוה״ר יעקב רפאל ׳ סמחון זלה״ה [נלב״ע תרי״ז, תלמיד מו״ה חיים דוד סירירו זלה״ה] אב״ד פאס ומחה״ס בת רבים [גירבא תשט״ו] ובו ילקוט דינים באה״ע דרושים וחידושים.

ר׳ יעקב כותב בהקדמתו לספרו קהלת יעקב, שליטת בספרו מפי ספרים וסופרים, יתר על מה שחידש. אכן נזכרו שם חכמים רבים מדורו ודורות הקודמים לו, בפרט מעיר פאס. רבים מהחידושים בשם רבו בעל ה״בת רבים״, רבי יעקב רפאל ׳ סמחון, חלקם נדפסו בס׳ בת רבים. עוד הביא חידושים מרבי עמנואל מאנסאנו, והעתיק מרבי עמנואל הנזכר דרוש לזכור שהעתיק ״מכתבי החכם השלם כהה״ר שם טוב ׳ אמזיג⁴ זלה״ה שנפטר בק״ש בגזירת שוכן מעונים״. בסוף הספר הביא ״חידוש ששמעתי מפי הרב אברהם הכהן נר״ו מיושבי מראכש יע״א״. עוד נזכרו רבי מכלוף ׳ שטרית ורבי שמואל הלוי, שניהם ממקנס. עוד שמע - ״מידיד נפשי החכם ונבון אהרן הכהן נר״ו״, ובמקום אחר - ״מצאתי כתוב בכתב יא״ה נר״ו״. או ״ידידי החכם ונבון כתונת תשב״ץ נר״ו״.

3. מתארי בהקדמתו לספרו.

4. מבני ישיבת רבי שמואל אלבאז והאוה״ח בפאס, עי׳ ערכו במל״ר.

הגדה של פסח

לדבורתנו שבמרוקו

בין בתרי הספר גם נמצא דף שכותבו מספר על 6 תעניות הפסקה שעשה⁵, רובם בפרשת שמות. אחת מהם עשה באלגאזייר [אלג'יר] בעשי"ת, ואחת בתוניס. ייתכן, לפי הכתיבה הדומה, שר' יעקב כתבה.

יש לציין שבקובץ זה של כת"י קהלת יעקב כרוכים יחד כמה סגנונות כתיבה ממחברים ותקופות שונות⁶. סגנונו של ר' יעקב רהוט ומליצי, ותוכנו ישר ובהיר. תואם לדברי רבי יוסף בן נאים על ס' הדרושים שכתב רבי רפאל יעקב ן' סמחון, שמצאו החה"ש כמוהו"ר מאיר ישראל בגניזה, "ואני הצעיר הגיתי קצת בספר הנז' ומצאתי דרשותיו מתוקים מדבש ונופת צופים".

ר' יעקב כותב בענוותנותו בהקדמה לספרו: "על כן אני בער ונער איש שבור ונבזה, דל [ונדכא], אמרתי אל לבי אלקטה בעמרים, אחרי הקוצרי"ם וכו', וקראתי שם הספר הזה קהלת יעקב מפני שאין כאן לא חכמה ולא תבונה רק מלאכת מעשה אצבעותי וכו' שאין זה כי אם כמלקט בשדה כנז'..."

דבר מעניין הוא שר' יעקב ראה צורך לקבוע בהקדמת ספרו פעמיים את "זכות התנא האלהי רשב"י אדוננו אכ"ר", וייתכן שאירע נס למשפחתו בזכות רשב"י.

תודות לספריית בית המדרש לרבנים שבניו יורק על הרשאתם לצילום והדפסת תוכן כת"י זה [מס' 307], ברכתנו נתונות להם.

5. יש לעיין בציוני השנים שאינם מתאימים כ"כ לכאן, וכגון שנת "תעדה", שהיא כמאה שנה קודם חיי הרב. תמיהה זו שכיחה היא, ורבו הסימנים

6. לדוגמא בצילום שלפנינו, באמצע הספר, חידושים ורשימות מרבי יצחק בה"ר מסעוד בן נאיים מחכמי פאס, גודל ומראה הדפים הללו שונה משאר הספר, וודאי צורפו/כורכו לו ע"י ר' יוסף בן נאים שהיה מבעליו, או הרוכשים את כתבי היד ממנו.

ואגב אורחין, נציין כתובת מעניינת מעטו של ר' יצחק בן נאים הנזכר: מצאתי כתוב בכת"י כמה"ר חיים המכונה ן' דנאן ז"ל, שמצא כתוב בכ"י החה"ש כמהה"ר עמנואל מאנסאנו זלה"ה, וזה לשונו: אני ראיתי כתוב בכ"י הרב כמוהו"ר שמואל אבן דנאן זלה"ה בתחילת מגילת ספר חשבון הילדים שמל, שהאריך להעלותם על ספר יען שקיבל מזקנים וישישים שמי שמל כחשבון שמו אין אור גיהנם שולט בו. ע"ה יצחק בן נאיים הי"ו. ויזכני למול כמנין שמי כ"ר. כמוהו"ר הנז' האריך ימים, כנראה מספר מִסְפֵּר הילדים שהתחיל למול בשנת תקנ"ג פ"ק עד חשון תרי"ד פ"ק והוא מל ... אבי שנת תקנ"ו [מסוטש, משוער] ומל אותי שנת תר"ט פ"ק. ע"כ.

תולדות רבינו עמנואל סירירו זלה"ה

רבינו עמנואל נולד בשנת תס"ה בעיר של חכמים וסופרים פאס המהוללה, למשפחת רם, של חכמים משוררים ויושבי על מדין, הבאה מגירוש קסטיליה בשנת רנ"ב. רבינו הוא דור שביעי לרבי שאול "אבי התעודה", שהגיע מגירוש קסטיליה. וזה סדר יחסו: בן כמה"ר יהושע ז"ל, בן כמה"ר מנחם זלה"ה זיע"א, בן כה"ר דוד ז"ל, בן הר' מנחם נ"ע, בן הרב דוד ז"ל, בן כמוה"ר שאול ז"ל⁷.

מילדותו התנכר נער, וכבר בגיל ארבע עשר ומחצה, החלה רוח ה' לפעמו והחל לחבר חיבורו זה על ההגדה, וביאור על משלי, וכמו שכתב הוא בהקדמתו כאן: "שנה זו שנת ת"פ לפ"ק בחדש ניסן ואני היום בן ארבעה עשר שנה וחצי. יה"ר מלפני י"י ב"ה שישפיע עלי שפע יראתו ואהבתו וחכמה כחכמת אלהינו ברחמיו וברוב חסדיו".

כבר בגיל צעיר זה, מעיד על עצמו שהוא מחדש חידושים אין קץ בתלמוד עם חבריו בישיבה, ונושא תפילה שיעזרהו ה' לחקקם עלי ספר: "ולעשות ולחבר עוד ספרים כאשר עם לבבי ובפרט בחיבור התלמוד אשר בכל עת אשר אני קורא התלמוד עם חברי אנו מחדשים בו חידושים רבים לאין חקר ואין מספר ונכספה גם כלתה נפשי לכתוב אותם על ספר...". את חיבוריו על התלמוד מייעד לזמן שיתחילו שוב מריש מסכת ברכות.

רבינו היה סופר פורה ומשורר עצום. כתיבתו נאה ומליצית. חיבר קרוב למאתיים פיוטים וקינוות וקראם בשם "שפת אמת", חלקם חיבר "כלאחר יד". רבים מהם העותקו שוב ושוב ע"י חכמי דורו ודורות שאחריו והוקבעו בקבצי קינוות ופיוטים ששימשו את חזני העיר.

וזה לשונו בהקדמת ספרו שפת אמת [כ"י, ראה להלן]: "והנה אנכי הצעיר בבית אבי,

7. ע"פ כתובה מאוסף הספה"ל, פאס תרט"ו. וכה תוארם שם: בן לאותו צדיק שלשלת יוחסין בנש"ק יראת ה' היא אוצרו החכם השלם והותיק כמוה"ר יהושע ז"ל, בלא"ץ יסוד עולם הדר הוא לכל חסידיו מופת הדור והדרו יחיד היה בדורו סבא דמשפטים שמו נודע בשערים סובר הרזים גוזר ים החכמה לגזרים מקור מים חיים הרב הגדול מעוז ומגדול אבן הראשה נהורא דשמשא ראש גולת אריאל פטיש החזק עמוד הימיני אור נערב נר המערב צדק ומשפט מכון כסאו מופלא שבסנהדרין הגאון המפורסם מורנו ורבינו כמוה"ר מנחם זלה"ה זיע"א, ברכ"ה תם וישר החו"ן כה"ר דוד ז"ל, ברכ"ה המו"ן והוא נכבד הר' מנחם נ"ע הי"ן, ברכ"ה הנו"ח מו"ן הרב דוד ז"ל, בלא"ץ עץ פרי עושה פרי למינו הוא הראש אב התעודה החכם השלם והכולל חן ערכו מי ימלל כמוה"ר שאול ז"ל.

הגדה של פסח לדבורתינו שבמרוקו

מיום שעמדתי על דעתי מי"ג שנה ומעלה היתה רוח השיר נוססת בי כי שורש הנשמה תורה על כך כאשר נתברר אצלי ואין כאן מקום להאריך, ומאז הייתי עושה שירים אחת הנה ואחת הנה כלאחר יד, ולא הייתי טורח לעשותם על פי הדקדוק הדק ביתדות ותנועות כי יש בדבר טורח רב, אך הייתי שומר מספר התנועות במספרם כמשפטם על פי הניגון בעליה וירידה..."

יד ושם היתה לו בקבלה, ואולי אף באופן מיוחד, כאשר יעידו דבריו הנז' לעיל בענין השיר - שנתברר לו שורש נשמתו. כמו"כ בכתבי ידו פזורים אותיות של שמות קודש וחשבונותם, קמיעות ועוד.

החזיק במדת האמת בכל כחו, ולסיבה זו חרט הנהגתו בשם הספר הנז', וחילקו לג' חלקים להם קרא: תורת אמת, אמרי אמת, דברי אמת [כדבריו בהקדמתו לשפ"א].

מעתיק השמועה

רבינו כדרכם של רבים מחכמי המערב העלה בעטו עט סופר מהיר כל פנינה או מרגלית ששמע בשם חכמי דורו והקודמים לו. גם חכמי א"י וחכמי ערים אחרות במערב נזכרו אצלו פעמים רבות, לרוב מפי השמועה או מכת"י קדמונים. יש לציין ששמו נז' בכת"י רבים כמקור בכתב או בע"פ לדברי חכמי פאס הקדמונים.

וכדוגמא נציין שלפנינו בביאור ההגדה הביא הנהגת אחיו מוהר"ר שאול סירירו זלה"ה להצניע עשרה פתיתים, בזה"ל: ואנשי מעשה נהגו להניח עשרה פתיתין בעשרה מקומות כנגד עשר ספירות דקליפות כי גם זה לעומת זה וכו', כדי לכון להכרית הקליפות ולבערם מן העולם, וכן היה נוהג החסיד אחי ורא"ש שאול בחיר י"י זכרוננו לחיי העולם הבא. ע"כ. ואגב, מזה נראה שלא היה המנהג פשוט כ"כ בדורם רק אצל חסידים ובעלי קבלה.

חיבורינו

רבינו בהקדמתו מפרט את סיבת החיבור ומהותו: "לפי שהבעלי בתים רוצים לידע פשט מה שקורים לכן אמרתי לכתוב להם פירוש קצר כולל הבנת ההגדה הזאת, מהם אצלי ומהם אינם אצלי, ולפי שכולם ארוכים ואין צורך בהם לבעלי בתים לכן אמרתי טוב ארוחת ירק ואהבה שם פירוש שארוחת ירק הוא הפירוש הקצר הזה שאין בו לא קושיא ולא פירוק ובעלי בתים אינם אוהבים אלא פשט הענין, אבל דבר ארוך קצרים בו

הגדה של פסח לדבותינו שבמרוקן

ואינם רוצים לשמוע אותו ... והפירוש הזה הוא מאבודרהם, ולאהבת הקיצור איני כותב כי אם קיצור פירוש האבודרהם, והוספתי בו לפעמים מעט מן המעט ממקומות אחרים והנני מגלה ומחווה דעתינו לא יצא ממנו מאומה כי אם מרבותינו ז"ל אשר מימיהם אנו שותים..."

עיקר מלאכתו היא לקצר את דברי האבודרהם הארוכים, להשמיט מקראות וראיות שמביא תדיר לדבריו וכך להקל על המון העם. ביאורים שבספר האבודרהם עצמו נכתבו במקומות רחוקים, קירבם רבינו וכתבם במקומם, כגון סדר נשמת הנמצא בתפילות שבת וביאור ההלל הנמצא בר"ח וכו', והיא מלאכה בפ"ע המביאה את דבריו אל הלומד. אכן נוספו בחיבורו כמה עדויות מהנהגת רבותיו וקהלתו ועוד, והשתדלנו ברוב המקומות להדגיש בפונט מיוחד את הדברים שיצאו מקולמוסו של רבינו.

ולדוגמא, שני עדויות מפי רבינו על מנהגי מקומו: א. בדיני לימוד קודם הבדיקה, מביא דברי האומרים לאסור אפי' לימוד בבית הכנסת, ואפי' לימוד קבוע שיש לו שיעור של קריאת מקרא ומשנה ומדרש וכו' [כעין חק לישראל], וכתב: "וזה נראה לי פשוט וברור כשמש וכירח ויש מי שהתריס כנגדי לאסור ודבריהם בטלים ומבוטלים לא שרירין ולא קיימין ואע"ג דקיים בשטתייהו בעל עולת שבת וכן נוהג להיתר מורינו מופת הדור הריב"ע נר"ו וכן הסכימו נמי חבירי בעלי הישיבה וכן אני נוהג".

ב. בענין כפילת פסוקי סוף ההלל מזכיר כי "במקומותינו גם פסוק אלי אתה ואודך כופלים אותו".

בהקדמתו מציין רבינו רק את השם "ארוחת ירק ובית היין" שבחר לחיבור, וטעם שם זה, אך משום מה לא זכר את השם תורי זהב, שבתוך ההגדה עשה ממנו עיקר ובכל פירוש ההגדה כתב שם זה בכותרת העמ' מעל החיבור. רק מעל הדינים שבתחילת החיבור וביאור ברכת ביעור חמץ כתב "ארוחת ירק וב"ה". על כן בחרנו כעיקר את השם תורי זהב בפתח ההגדה.

נוסח ההגדה, הקידוש, וברכהמ"ז בהגדה זו נבחר ע"פ הנוסח המצוי והנפוץ בין יהודי מרוקו. נוסחאותיו המיוחדות של רבינו שכתב בפירושו או בנוסח ההגדה עצמה הכתובה בכתב ידו לאורך כל הפירוש, השתדלנו לציין בהערה בתחתית העמוד. יש לשער שנוסח זה [על כל שינויי מסידורי ליורנו] הוא שהיה נהוג בפאס, וככה"נ השתנה מעט אחר שנפוצו בעולם סידורי "בית עובד" ועוד הנדפסים בליורנו.

הגדה של פסח לדורותינו שבמרוקו

להגדה זו קיימים שני כת"י הידועים לנו:

א. ברלין 2872. כת"י רבינו עצמו. ההגדה כ-100 עמ', [חתימת רבינו בסופה], אחריה ספר הפיוטים "שפת אמת". סך כל עמ' הספר - 260.

ב. בהמ"ל נ"י 4401. כת"י מעתיק. הועתק ע"י רבי מסעוד ן' מגירץ⁸, לבקשת ר' עמנואל מאנסאנו, וזו כותרתו: זה ספר תורי זהב שחיבר כהה"ר עמנואל סירירו ז"ל נאם הצעיר ע"ה עמנואל מאנסאנו נר"ו העותק על יד כה"ר מסעוד ן' מגירץ נר"ו. ע"כ. ההגדה כ-68 עמ', בסוף ההגדה סדר היחס של ר' אליהו ב"ר עמנואל מאנסאנו הנזכר. אחריה חידושים וליקוטים לר' אליהו מאנסאנו. סך כל הספר - 190 עמ'.

עיקר הכנת ההגדה לדפוס היתה מתוך כתב יד המעתיק, ופעמים שיש הבדל בין נוסחת רבינו למעתיק, וציינו את שניהם.

שני הכת"י כתובים בכתיבת רש"י ברורה ונאה. הראשון, הוא כת"י רבינו בעצמו, אף מעוטר בציורי ההגדה כמעט מדי עמוד, וסביר להניח שיצאו מדי רבינו.

חיבוריו

- א. תורי זהב על ההגדה. הוחלה כתיבתו לכה"פ בשנת ת"פ [ברלין 2872, נ"י 4401].
- ב. שפת אמת. פיוטים וקינונות [ברלין 2872]. ריב"ן כתב שאינו יודע אן חנו.
- ג. דרושים, ביאור פרק"א, חידושי פסוקים ועוד [נ"י 6217].
- ד. ליקוטים שונים ופירושי מסכת קידושין [נ"י 6231].
- ה. פוקח עורים. קיצור וביאור חובת הלבבות עם הקדמה והוספות [נ"י 2290].
- ו. דרך חיים פי' על משלי, תוכחות מוסר - המוסרים היוצאים ממנו. מזכירו בחיבורינו, אין ידוע אן חנה.

עד עתה לא יצא לאור שום חיבור מחיבוריו, ועתה אנו זוכים בס"ד להניח לפניכם ברכה חיבורו הנחמד על הגדה של פסח שכתב בגיל כה צעיר, אך בבינת נבונים ובחכמת זקנים.

8. במלכי רבנן ציין אודותיו שהיה ת"ח שנפטר רך בשנים.

תולדות רבינו חביב טולידאנו זלה"ה⁹

רבינו חביב נולד לאביו רבי יוסף, ב"ר משה מח"ס אהל משה עה"ת, בן רבי יעקב המכונה מהרי"ט¹⁰. אמו גם היא ממשפחת רם, בת לרבנו משה טולידאנו, מח"ס מלאכת הקודש עה"ת ושו"ת השמים החדשים, ב"ר דניאל ב"ר יהודה¹¹. מצד אביו היה דור שמיני לראש חכמי קסטיליה, ראש ישיבת פאס המהוללה, רבי דניאל. מצד אמו היה דור תשיעי לאחיו של רבי דניאל, הוא הנשר הגדול רבי חיים. מב' אחים אלו בני רבי יוסף, שהשתקעו במקנאס בשנת שכ"ה [שנים רבות אחר הגירוש, עד אז נדדו בסאלוניקי ובפאס] יצאו החיל הגדול הזה, רוב מנין ובנין של חכמי העיר הלזו, ומרביצי תורה שנודעו בכל המערב לשם ותהלה.

משפחת בית אביו:

שמשו של רבינו יעקב טולידאנו המכונה מהרי"ט זרחה בשנת התנ"ג. את תורתו קנה מפי רבי משה בירדוגו, המכונה המשבי"ר. פעמים מביאו בספרו ראש משבי"ר "הקשה תלמידי יעקב טולידאנו". בנו רבי משה מכנהו "רבן של כל בני הגולה". אבי רבינו המחבר, הלא הוא רבי יוסף נכדו כותב עליו בהערצה: "אם אמרתי אספרה דרכיו ומעשיו הישרים, יכלה הזמן והמה לא יכלו, שמעולם לא פסק פומיה מגירסא, יום ולילה, ולא קם אדם שקדן כמוהו בדורות שלפניו, ומעולם לא התבטל אפילו יום אחד מלמוד הגמרא עד יום פטירתו ואותו יום בכלל". תארים אלו, גם בחכמי ישראל הנודעים נדירים הם ולא מצויים. עוד כתב עליו תלמידו מהר"ש עמאר, בעל שו"ת דבר שמואל, שכעת אחר פטירתו, אין לו למי להרצות קושיותיו "שאין בריה יכולה לעמוד במחיצתו, שקרא הרבה ושנה הרבה ושמש ת"ח" ... שמש כאב"ד במקנאס ושפט את ישראל

9. לפניכם חלקים ממבוא לספרו הגדול של רבינו טוב טעם, המתעתד לצאת לאור על ידינו בעז"ה.
10. המהרי"ט היה דור חמישי לרבי דניאל ראש השושלת. יחסו אליו: בלא"א כהה"ר משה, בן החה"ש כהה"ר ברוך, בן החה"ש כמה"ר יוסף, בן להחה"ש הדו"מ גוזר ים החכמה לגזרים מגירוש קסטיליה ראש ישיבת פאס המהוללה, מסנהדרי גדולה, על פיו ייצאו ועל פיו יבואו כמוהר"ר דניאל טולידאנו זלה"ה, ע"כ מדברי אח המהרי"ט - רבי חיים, המכונה מהרח"ט, מח"ס חק ומשפט ועוד, משער ספרו עט סופר כת". מהמאמר הנז'.

11. דור חמישי לאח רבי דניאל הנז', וזה יחסו: בן הרב הגדול שנגלה אליו אליהו כמוהה"ר חביב זלה"ה, בן הרב הגדול כמוהה"ר חיים זלה"ה, בן הרב הגדול חביב זלה"ה, בן הרב הנשר הגדול בעל הכנפים כמוהה"ר חיים זלה"ה שבא מגירוש קסטיליה [מהקדמה ב' לס' פה ישרים, הגש"פ, רבי חביב בן אליעזר טולידאנו, ליוורנו תקצ"ח].

הגדה של פסח לדורותינו שבמרוקו

ארבעים שנה. נלב"ע בשנת תקל"א, העמיד תלמידים הרבה, וחיבר ספרים בכל מקצועות התורה - אהל יעקב עה"ת, ברית יעקב על רוב הש"ס, פי' על אגדות התלמוד, רוח יעקב - דרושים, חיבור על ד' חלקי השו"ע, ושו"ת.

בנו **רבי משה** זלה"ה [תפ"ח - תקל"ח], גדלותו ניכרת מספרו "אהל משה" עה"ת¹², שם מאריך לפלפל ולסלסל בדברי פירש"י כיד ה' הטובה עליו בבקיות גדולה. כמו"כ יש כת"י ממנו על מסכתות רבות מהש"ס בספריית בהמ"ל נ"י¹³. למד תורה מפי מהרח"ט - רבי חיים טולידאנו, שהיה דודו. אחד מתלמידיו הוא רבי יעקב ׳ן לחסין. נשא לאשה את אחות רבי משה טולידאנו בעל מלאכת הקודש, והיה חתנו של רבי דניאל הנז' לעיל. בנו רבי **יוסף** נולד בשנת תק"ח, ונפטר בגיל 40 שנה בשנת תקנ"ח. למד מפי דודו רבי משה טולידאנו בעל מלאכת הקודש, ונשא את בתו. כבר בגיל צעיר נודעה גדלותו בתורה, וחיבר כאבותיו חיבור על רש"י עה"ת בגיל י"ג [דור שלישי למחברים על רש"י עה"ת]. כמו"כ חיבר פס"ד ודרושים, וסידר את פסה"ד של זקנו המהרי"ט.

בניו הם רבינו ושלשת אחיו - רבי **דניאל**, רבי **חיים**¹⁴, רבי **יעקב**. נקל לשער שלידת רבינו היתה סמוך לשנת תקכ"ח, עת היות אביו בגיל עשרים. את ספרנו הנוכחי חיבר באזור שנת התקנ"ב, עת היותו לכל היותר בן עשרים וחמשה, כפי שחותם בכמה דרושים, דבר שמוכיח על ההערצה והכבוד שקיבל מהקהל, לדרוש לפנייהם בגיל כה צעיר, בביהכנ"ס החשוב של זקנו המהרי"ט. רבינו קנה את תורתו מפיו של מו"ר "הרב המופלא כמהר"ר משה מאימראן"¹⁵. רבו בעצם היה גם ש"ב, שנשא את אחות אביו מרת בליידא¹⁶, והיה נכד המהרי"ט בן לבתו.

12. יו"ל ע"י הוצאת אהבת שלום.

13. שם נקרא "מעגלי צדק" [ועי' להלן בחיבורי רבינו שגם הוא חיבר ספר עה"ש בשם זה], אע"פ שכשחזיתו אין בזכרוננו שראיתי בתחילת הספר אזכור או רמז לשם זה.

14. אב"ד מקנאס, נודע בדורו, ונלב"ע שנת תר"ח בבית האסורים בעלילה, נטמן בפאס. ובמלכי רבנן כתב שהראהו כה"ר מכלוף טולדנו ספר "טוב טעם" שלו בהלכות ודרושים. עוד כתב בערך רבי חיים טולידאנו הג' ב"ר משה, אני הכותב יש אתי העתקה מכ"י מו"ה חיים ב"ר יוסף על מסכתות אלו ברכות שבעות כו' עכ"ד. מעתיק זה הוא רבי חיים הנז' הניח אחריו בן ושמו כה"ר עייאד.

15. בבהמ"ל ניו יורק ישנו כת"י של דרשות לנפטרים אותו מייחסים הם לרבי חיים טולידאנו, ובהשקפה ראשונה נראה היה שמדובר באח רבינו, אמנם שם מזכיר את "מו"ר החכם השלם והכולל חסיד ועניו ראש המדברים בכל מקום כמוהר"ר משה מאימראן", ומנגד רבי חיים בהסכמתו לספר "חפץ חיים" השגות על הרא"ם לבנו של רבי משה שנלב"ע בגיל י"ט שנים - רבי חיים מאימראן, מזכיר את רבי משה בתארים מופלגים ולא רומז שמדובר במורו ורבו.

16. מההסכמה הנ"ל בהערה הקודמת.

הגדה של פסח לדבותינו שבמרוקן

את תורתנו למד מתוך הדחק, כעדותו בספרו מעגלי צדק עמ"ס שבת כת"י, שבשנת תקנ"ט הפסיק לכתוב "כי התחיל הנגף בעיר מכנאס ומתו מעם בני ישראל קרוב לאלף וחמש מאות אנשים נשים וטף, עד אשר היו נשארים לדומן על פני האדמה מאין קובר".

רבינו כשאר בני משפחתו שבדורו¹⁷, טיפל וסידר בכתבים רבים של אבותיו וזקניו. רבינו העתיק כמה מספריו של אבי זקנו המהרי"ט, וסידר את כתביו של סבו בעל מלאכת הקודש לדפוס. פעמים רבות גם מזכיר בספרו הנוכחי את גדולי משפחתו - זקנו המהרי"ט, רבי חיים רבי ברוך אחי המהרי"ט, זקנו רבי משה [כהרמ"ט¹⁸], אביו רבי יוסף. כמו"כ גדולי עירו: רבו רבי משה מאימראן, רבי רפאל בירדוגו, רבי משה בירדוגו. מתואר בתואר הכתובה "נחל נובע מקור חכמה, ומוציא לאור תעלומה, נברשתא דדהבא, מר ניהו רבה, הרב הכולל, בישראל להלל, שבחיו אין די למלל".

רבינו כאביו, לא האריך ימים, ונלב"ע ביום ו' ט' תמוז שנת תקע"ט, בגיל חמשים לערך. כתב עליו אחיו רבי דניאל ביום פטירתו: "לא הניח אחריו כמותו בעולם מעוצם עיונו ופלפולו". אותה חריפות ניכרת גם מבין בתרי חידושו באגדה שבספר זה.

חיבוריו:

מלבד פעולותיו של רבינו לשימור כתבי אבותיו, רבינו העלה על הכתב חידושים רבים בהלכה ובאגדה ובכל מקצועות התורה, כולם בכ"י ולא ראו אור. חלקים רבים, בפרט בספרנו הנוכחי, נראה שלא נכתבו בכוונה תחילה בסדר מסוים, אלא בזמנים שונים כשנתחדשו לו.

מעגלי צדק, כת"י ספרית הלל, על מסכתות שבת וביצה, חובר באזור שנת תקנ"ט, לא נודע לנו לעת עתה אם חיבר על מסכתות נוספות.

קובץ דרושים "טוב טעם" על החיים ועל המתים¹⁹.

17. הנודע שבהם הוא רבי יהודה המכונה "הדוס", שעמל על העתקת ספרים רבים מזקניו. בכת"י שלפנינו נשתרבב דף העתקה שלו של דרוש ליעב"ץ.

18. ברוב המקרים לא ברור במי המדובר, זקנו מצד אמו או מצד אביו, ועיי' בפנים הספר.

19. כ"כ הגר"א עמאר שליט"א במאמרו הנז', שבספריית הגר"י הלל קיים חיבור כזה. בבהמ"ל נ"י קיים כת"י של דרושים לנפטרים, ככה"נ מאחי המחבר רבי חיים טולידאנו, שמזכיר את רבו מהר"ם מאימראן ולפי"ז גם הוא למד מרבי משה מאימראן [שם בעמ' קב ע"א הזכיר את "מו"ר החכם השלם ראש

הגדה של פסח לדבותינו שבמרוקו

טוב טעם, חיבורנו הנוכחי. שם החיבור מורה על תוכן חלקו הראשון, טעמי הלכות. כמו"כ טוב טעם עם הכולל עולה כמנין חביב טולידאנו.

על הכת"י: בהמ"ל ניו יורק ומספרו 10016, כת"ק של רבינו. מכיל 410 עמ', חלקים רבים [חצאי דרושים וכדו'] מחוקים. חסרים כמה עמ', וכמה עלים ניזוקו משפיכת דיו. נכתב באזור שנת התקנ"ב.

סביר להניח שרבינו גם כתב תשובות בהלכה, ונמצא ממנו דיון קצר בענין פרוזבול שכתבו אחד מן היורשים, וחתום חט"ן²⁰, בתוך קובץ של אסופת פסקי תשובות מחכמי פאס ומקנס.

צאצאיו:

לעת עתה ידוע לנו על בן אחד של רבינו בלבד, ושמו רבי יהודה. בתואר הכתובה מכונה "החה"ש והותיק, חמר חדת ועתיק, משמח אלהים ואנשים, ספרא דווקנא, מגזע היחס והמעלה, כהה"ר יהודה זלה"ה". לרבי יהודה בן בשם ר' שלמה. לר' שלמה בן בשם יהודה. ולר' יהודה בן בשם יצחק, שנישא בשנת תרצ"ז²¹. רבינו עצמו מכונה בתואר הכתובה: "נחל נובע מקור חכמה, ומוציא לאור תעלומה, נברשתא דדהבא, מר ניהו רבא, הרב הכולל, בישראל להלל, שבחיו אין די למלל, כמוה"ר חביב זצוק"ל".

אודות החיבור

טעם קריאת הספר, מלבד שתחילתו עוסק בטעמי הלכות²², נראה קרוב לודאי שהוא גם על פי מספרו שרומז לשם המוחר, כי חביב טולידאנו עם הכולל עולה כמנין טוב טעם.

המדברים בכל מקום, ובצ"ה ע"ב כתב "כתב מו"ר הרב המובהק".

20. אף שהיו חכמים נוספים מהמשפחה שחתמו כך, עכ"פ כתה"י זהה לכת"י רבינו.

21. המידע על צאצאי רבינו הנ"ל לקוח מכתובת. יש לציין שבספר אילן היוחסין של משפחת טולידאנו, ש"ל ע"י עו"ד דניאל טל ז"ל, מופיעים צאצאים רבים של רבינו, אך לאחר העיון בכתובת אחד מהענפים הנזכרים שם, התברר כי הם צאצאי רבי חיים טולידאנו בן יוסף, ורחוקים כמזרח ממערב מרבינו. ע"כ יש לבדוק שוב את מקור הקישור בין צאצאים אלו לרבינו.

22. אם כי ייתכן שרבינו לא התכוון בשם זה לכלול את חלקי הדרושים והחידושים.

החיבור מחולק לשלשה חלקים²³:

חלקו הראשון, ליקוט הלכות על מועדי השנה וטעמיהם, מלוקטים מספרים שונים חלקם הגדול נדירים ולא מצויים, כמו"כ דינים מכתבי אבותינו ובפרט זקיננו רבי משה טולידאנו.

חלקו השני, דרושים סביב מעגל השנה, ולנפטרים. רוב הדרושים הם פרי רעיונו, וחלקם ליקוט גדול של חידושים מספרי דרוש ידועים, כגון זרע ברך, יד יוסף, מצא חיים, ידי משה ועוד. בספר דרושים נוספים שהעתיק לעצמו בשלימות מספרים נוספים, ולא הדפסנום במהדורה הנוכחית²⁴.

חלק החידושים, פנינים יקרים בארוכה ובקצרה של רבינו על פסוקי התנ"ך ומאמרי חז"ל. דרכו היא כדרכם של חכמי הספרדים בביאוריהם, להשען תמיד על מאמרי חז"ל אחרים ועל פיהם לתרץ דבר המוקשה. בחלק הראשון ליקטנו מכל רחבי הספר חידושים שנכתבו ע"י רבינו ישירות כדי לבאר פסוק מוקשה וכדו' ולא בתוך דרוש ובדרך אגב, וסידרנום על סדר התנ"ך. את ביאורי מאמרי חז"ל גם ליקטנו וסידרנו לפי נושאים.

בהגדה שלפניכם הבאנו חלקים מתוך ספרו הגדול כת"י, הנוגעים לביאורי ההגדה, חלקם הגדול כתב בתוך דרוש לשבת הגדול הסובב בביאור דברי ההגדה, וחלקם הקטן סידר על דברי המגיד. כמו"כ ליקטנו מחלק הדינים את ההלכות הנצרכות לליל הסדר והבאנום בתחילת הספר. לתועלת המעיינים הדפסנו את הדרוש לשבת הגדול בשלימותו בסוף ההגדה. יה"ר שזנכה להוציא כתבי רבינו לאור במהרה.

²³. אף שאת החלוקה בצורה הזו עשינו אנו, מבנה הכת"י גם הוא קרוב לחלוקה הזו, כשהלכות בנפרד והדרושים רובם בנפרד.

²⁴. דרושים מס' זרע ברך, דרוש לנפטר ת"ח מדרושי רבי רפאל בירדוגו, חידושים ממחר"מ אלשיך בענין יציאת מצרים ועוד.

תולדות רבינו שלמה אביטבול זלה"ה

משפחת אביטבול הצמיחה אילנות פאר ות"ח רבים בכל רחבי מרוקן שפיארו את שמה לטוב ולתהלה. רבינו שלמה למשפחת אביטבול המכונה אמלא"ל, חי ופעל לערך בשנות התק"כ-פ, נולד בעיר צפרו הסמוכה לפאס לאביו רבי מימון²⁵ בן רבי יצחק ממחוז "דרע".

רבינו נשא לאשה את בתו של רבי עמור בן יתאח ובשנת תקכ"ט היה כבר נשוי. למד תורה אצל רבני הדור ואצל רבי שאול אביטבול. רבינו היה מתפרנס כמלמד בחדר. אמו עסקה במלאכת הצמר וטווייתו.

נסמך לדיין ע"י רבי אליהו הצרפתי מפאס, וחתום עם רבו הנז' על הרבה מפס"ד. בהמשך הימים היו לו ויכוחים והתנצחויות רבות עם רבו וחבירו רבי שאול אביטבול בעל אבני שי"ש בהלכה.

עם לימוד התורה עסק במסחר, והיה כבנקאי זוטא. ניהל עסקאות ושותפות עם הזולת והיה מכניס רוחים לנכסי ההקדש והיתומים שהיה ממונה עליהם. רבינו מגלה בדבריו [תעודה מס' 206, הנדפסת בספר קהלת צפרו, מר"ד עובדיה] שהיה נותן מרווחיו חומש לצדקה: "אבל סוד ה' ליראיו והשעה דחקה אותי לגלות המסתורין שעבדך נותן החומש מן הריח העולה לחלקי [בעסקאות] לעמלי תורה".

כאשר התעשר, מינהו לגזבר העניים כנהוג אז. מינוי זה הביאו לידי פעולה רחבת ידים להיות עושה ומעשה. השתדל להיטיב את מצב הקהלה ונשא עול הצבור באמונה. כשריננו אחריו וחשדוהו, נפגע מכך קשות. הוא לקח שני ת"ח [ר' ישועה אזולאי ור' אברהם אג'יני] לבית כנסת

נטל ס"ת בזרועו ונשבע. ר' שאול אביטבול הזדעזע מזה וכתב "והעון תלוי בקולר הרודפים שהזיקוהו לכך על לא חמס בכפיו, וזה תשלום גמולו לכמה טרחות...".

רבינו דפק על פתחי נדיבים לזון העניים והאורחים העוברים מעיר לעיר ובפרט תמך בשדרים שבאו מא"י, ויצאו שבעי רצון כאשר מעידים רבני הדור.

פעולותיו הללו שהיו במסירות נפש, המיטו עליו רעה חולה עם השרים בפרט, ועם

²⁵. קבל סמיכה לשחיטה מרבי שמואל אלבאז מעיר פאס.

הגדה של פסח לדבותינו שבמרוקן

הקהל בכלל. שר העיר היה עויין אותו והטיל עליו ועל הנגיד מיסים בשביל הקהל. הקהל הפנו לו עורף ולא רצו לשלם, והוא הלוח הכל מכיסו.

ממכתביו הרבים שנשלחו לחכמי הדור ושועיו נוכל לדעת את האיש ואת שיחו, אשר כמעט הוא היה אחד המיוחד בכל עניני הקהל הרוחניים והגשמיים, ומפעליו הכבירים מעידים על האומץ ודאגת הפרט והכלל שהיה דואג לתקן המעוות. במכתביו רשם חזיונות מבהילים שזכה לחזות על משכבו, וחידו"ת שחידש לעצמו ובקהל עם בחלומותיו העלה על הכתב למען יעמדו לדורות.

רבינו חקר על מוצא משפחתו "אביטבול", עד שידע שהיא ממוצא פרץ בן יהודה. עניין זה נזכר באגרת ששלח ליהודי דאדס במדבר סהרא על גבורתם ומלחמותיהם בשנת תקנ"ב, ונדפס בקונטרס שריד ופליט להרי"מ טולדנו.

הידוע לנו על משפחתו: היה לו אח בשם ישועה ואחות בשם ג'הרא. אביו ואחיו של רבינו היו בעיר אגאדיר בשנת התקמ"ד, ואולי ברחו מפני מסירות.

כאן בפ' ההגדה [ב"רשע מה הוא אומר"] מזכיר את רבו ורעו בתורה רבי שאול ישועה אביטבול ז"ל בעל שו"ת אבני שיש, ומכנהו "אחי טוב ואחי נועם" רב שיש"א.

נלב"ע בשנת תקע"ט, והשאיר אחריו מנהיגי העיר, בנו הגאון רבי עמור בעל "מנחת העומר", שהנהיג את קהילת צפרו יחד עם רבי ישראל יעקב עולייל ורבי יהודה אלבאז, זכר כולם לברכה²⁶.

כתה"י שלפנינו הוא כת"י בית המדרש לרבנים ניו יורק מס' 3113, תודה וברכה להם ולמכון לתצלומי כת"י בספה"ל בירושלים שאצלם וברשותם צולם כתה"י.

26. בראש כת"י זה רשם הרה"ג החוקר רי"מ טולדנו ז"ל, שבעל החיבור הוא רבי שלמה אחיו של רבי שאול ישועה אביטבול בעל אבני שיש, ונתמנה לדיין בשנת תק"ן. הרב הנז' הסתמך על התואר שנותן לרב שיש"א כאן אחי טוב ואחי נועם. ואינו. כינוי זה אפשר לייחס גם לרבי שלמה המפורסם שאין קשר משפחתי כלל בינו לבין הרב שיש"א, ואף שלמד ממנו תורה מכל מקום היה חשוב לבר פלוגתיה ולתלמיד חבר שלו. אמנם הזהירו רבי אליהו הצרפתי [במכתב הסמיכה המצולם כאן] שלא לחלוק על רבו רבי שאול ישועה, אך העניין נראה יותר משום שהיה מרא דאתרא ולא דווקא רבו ממש. גם יש להעיר על דבריו שמעולם לא מצאנו דיין נוסף בצפרו ממשפחת הרב שיש"א, וחוקרי העיר צפרו ובראשם הרה"ג דוד עובדיה ז"ל מעולם לא הזכירו רב כזה. ע"כ נראה שנפלה בדבריו טעות לפי שעה והוסיף שהוא אחיו של הרב שיש"א [אמנם תימוכין לדבריו יש לראות בכתה"י השונים זה מזה, עיי' לקמן בצילומים. וכתה"י שלפנינו איננו ממעתיק לפי כמות המחיקות שיש בו].

תולדות רבינו רפאל אבן צור זלה"ה

רבינו **רפאל אבן צור** בה"ר שלמה נולד בשנת תר"ט, למשפחה רמת היחס משפחת אבן צור מפאס, לאביו כמוה"ר שלמה שהיה דור חמישי להיעב"ץ זלה"ה. אודות יחס המשפחה כתב לקרובו ר' אהרן אבן צור מטנג'יר בזה הלשון: "מבחר העדר מו"ה וכו' **משה אבן צור** ז"ל הנקרא אברהם העברי, ובנו יחידו הרה"ג מו"ה **יצחק** הי"ן ז"ל וכל זרעו עד חמשה דרי [הם ראשי המשפחה]. ומהם נפרדו אחר דור חמישי, אתון מהתם מזרעו של מו"ה **משה** ז"ל בנו של מוהר"ר **יעקב** ז"ל שהוא דור חמישי, ואנן מהכא מזרעו של הרב החסיד וקדוש מו"ה **ראובן** ז"ל בן מהר"ר **יעקב** הנזכר ... באופן ששישה הענפים אל מקום אחד יסמוכו, הוא האילן מו"ה **יעקב** ז"ל ממנו ילכו יונקותיו". דהיינו, כל צאצאי משפחת אבן צור מקורם ברבי **יעקב** ז"ל, שהוא דור חמישי לאבי התעודה וראש השושלת רבי משה המכונה "אברהם העברי" שהגיע מגירוש קסטיליה.

זהו תוארו של רבינו בתואר הכתובות²⁷: רועה ישראל, אחד מדברי הדור והדרו, הדרא דקרתא, שייף עייל שייף נפיק ולא מחזיק טיבותא לנפשיה, דחיל חטאין, ספרא רבה ויקירא, הולך תמים ופועל צדק, גדול המעשה, מעשה רב, לחזק את בדק בסבר פנים יפות, וחכו ממתקים, מטה כלפי חסד, כולו מלא חסדים, הגזבר הנאמן, כרכא דכולא ביה, החכם השלם והכולל.

גודל קדושתו וחסידותו הפלא ופלא עין לא ראתה, ולשמע אוזן²⁸ שפעם דרש בביהכנ"ס בפאס וכשהגיע למקרא "המביט לארץ ותרעד", החל לבאר שברגע אחד הקב"ה מזעזע עולמו, עוד הוא מדבר ותזדעזע הארץ תחת רגלי הקהל.

ספרייתו וחיבוריו:

היה בעל מליצה וכתב יפה. כתבי יד ופסקי דין רבים מפוזרים הניח לנו ברכה. לדברי ר"י נ' נאים הניח אחריו גם חידושי ש"ס, הערות על הסידור בית מועד ובית

²⁷. נוסח כתובת צאצאי רבינו נדפסה באגרת יחס פאס, הנדפס' בספר פאס וחכמיה, עמ' 931. וזה יחוסו עד לרבי משה הראשון: בן כמה"ר שלמה זלה"ה, בן כמוהר"ר **רפאל** זלה"ה, בן כמוה"ר שלמה **שמואל** זלה"ה, בן כמוה"ר **רפאל עובד** זלה"ה, בן כמוה"ר **יעקב** זלה"ה [עב"א], בן כמוה"ר **ראובן** זלה"ה, בן כה"ר **יעקב** ז"ל, בן כמוהר"ר **משה** ז"ל, בן מוהר"ר **יצחק** זלה"ה הי"ן, בן מוהר"ר **משה** הנקרא אברהם העברי זלה"ה.

²⁸. זה שמעתי מהרה"ג שלמה דיין שליט"א ששמע מהרה"ג דוד עובדיה זצ"ל.

הגדה של פסח לדבותינו שבמרוקן

מנוחה, וליקוטי דיני או"ח - וזהו ככה"נ קובץ הכת"י שבתוכו חידושי ההגש"פ שלפנינו.

רבינו זכה לתורה וגדולה, והשקיע הרבה מממונו לקבץ ולאסוף ספרים אין קץ. ספרייתו העניפה היתה מן המפורסמות והחשובות שבמערב, והכילה את הספרים שירש מאבותיו יחד עם קניינו שנוסף עליה. ריב"ן מזכיר חידושים רבים שראה בכת"י שבבית עקד הספרים של רבינו.

כמו"כ היה מדבק עלים מפוזרים מתורת חכמי המערב ויצר מהם קבצים שלמים מכורכים.

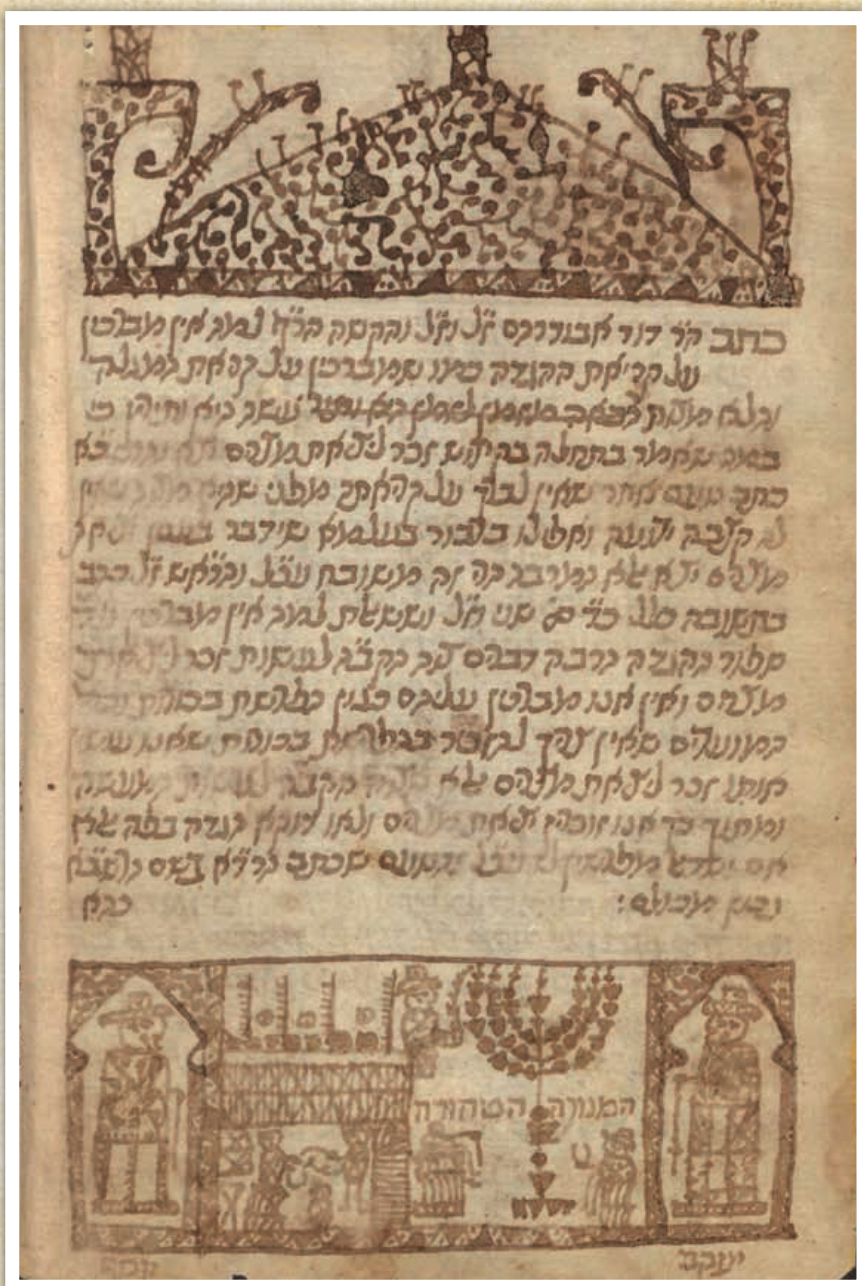
ההגדה שלפנינו כתובה בכתב יד ובסגנון שונה לחלוטין מכתה"י של רוב הקובץ של רבי רפאל, וחלק מהחידושים פותחים במילה אמי"ץ, הנראה כר"ת של המילים אמר יצחק, דבר שאומר בוודאות שלא יצאו מתח"י. לעת עתה בקוצר הזמן לא עלה בידנו לידע של מי הם, אם הם לאחד מאבות משפחתו, או שמא אינם מחכמי המערב כלל, וקראנום על שמו, שעל ידו נתגלגלה הזכות שנשתמרו.

תוכנה כעמ' בודדים [15 עמ'], וניכר שחסרים בכתה"י לכה"פ ב' עמ'. מס' הקובץ 28=5178 כת"י הספריה הלאומית.

שנת פטירתו תרע"ז, והיו ימיו פ"ז שנים. הניח אחריו בן יחיד כמוה"ר שלמה אבן צור ז"ל.

הלכות ההגדה מרבינו עמנואל סירירו בכתב ידו, כתי" ברלין 2872

פתיחת הגדת תורי זהב בכתב יד רבינו - "כהא לחמא עניא"

